

*Пономарьов Олександр
(Київ)*

**РОСІЙСЬКО-РУМУНСЬКІ ВЗАЄМИНИ
У СВІТЛІ ВИРІШЕННЯ СХІДНОГО ПИТАННЯ
(липень 1876 – квітень 1877 рр.)**

Російсько-румунські відносини зазначеного періоду були складовою частиною взаємин Росії з Туреччиною та країнами Європи під час Східної кризи 1875–1878 рр. На наш погляд, румунська проблематика у досліджуваній період є недостатньо розробленою в українській історіографії.

У Росії існує потужна наукова школа балканістики, яка репрезентована знаними фахівцями з цієї проблематики.¹ Традиційно актуальною залишається ця тематика і в Республіці Молдова.² Натомість, в Україні, не зважаючи на те, що Румунія є нашим сусідом, історія цієї країни не є предметом спеціальних досліджень, за виключенням наукового доробку чернівецької історичної школи.

Важливість дослідження російсько-румунських взаємин для нашої країни є очевидною, оскільки після вступу Румунії до Європейської співдружності, Україна мимоволі стає буферною зоною між Росією і країнами-членами ЄС, що може загострити невирішені питання між Києвом та Бухарестом, які дісталися нам у спадок від царської Росії та СРСР.

Ми розглядатимемо російсько-румунські відносини в контексті спроб Росії утвердитись на Балканах. Великих успіхів по зміцненню свого впливу в цьому регіоні Росія досягла за допомогою зброї і дипломатії у XVIII ст. Так, Кючук-Кайнарджийський договір 1774 р. зафіксував право захищати інтереси християнської релігії і церкви, що в подальшому тлумачилося більш широко і давало привід висувати перед Портою вимоги про необхідність реформ і покращення становища християн. Цей договір став важливим рубежем в історії міжнародних відносин Південно-Східної Європи нового часу, давши змогу балканським народам вийти на міжнародну арену. Саме з цього часу отримало якісно новий розвиток Східне питання – складний вузол міжнародних протиріч, пов'язаний з Балканами й Близьким Сходом.

У 1781 р. Катерина II і Йосиф II уклали російсько-австрійську угоду про союз проти Туреччини.³ Угода стала першим кроком до так званого “грецького проекту”, який передбачав ліквідацію Османської імперії і створення на її землях Дакійської держави й Грецького царства.⁴ Катерина II намагалася створити буферну зону⁵ із залежних і напівзалежних держав, які б убезпечували Російську імперію від сутичок по всій лінії західного й південного кордону. Створенням навколо себе буферної зони переймалися й османські правителі, які не включали до свого складу Дунайські князівства, які мали статус неінкорпорованої території, захищаючи Туреччину від Австрії й Росії.

Про ідею політичного буферу писав ще Ш. Монтеск'є, який наголошував на необхідності створення “захисних зон” навколо сильної монархічної держави. Просування Росії до чорноморського узбережжя, визвольний рух балканських народів, експансія на Балкани Австрії й Венеції ставили перед російськими правителями Східне питання, ігнорувати яке було неможливо.

Втративши після Кримської війни чорноморський флот, Росія для вирішення Східного питання, розглядала балканські країни у геополітичному аспекті. Важливе географічне положення Румунії призвело до того, що Росія, яка протягом численних російсько-турецьких війн прагнула зменшити феодальний і релігійний тиск на християн європейської Туреччини й водночас здійснити політичну експансію на Балканах, виявилася залежною від “румунської карти”. Сприяло такій залежності й міжнародно-правове становище Росії після Паризького трактату 1856 р.

Поразка у війні 1853–1856 рр. призвела до втрати Росією авторитету на міжнародній арені. Православні народи Балканського півострову були позбавлені заступництва Росії, а Дунайські князівства її протекторату, який було замінено колективною гарантією п’яти держав. Також заборонялося тримати військовий флот на Чорному морі. Від Росії на користь князівства Молдова було від’єднано Південну Бессарабію, а точніше південно-західні повіти загальною площею 3647,8 км.кв. і населенням 127451 осіб,⁶ які являли собою безперспективні землі з точки зору розвитку промисловості й ведення сільського господарства, але мали важливе стратегічне значення. Натомість, до порти відходили острови й гирло Дунаю, контроль над яким здійснювала Дунайська комісія під наглядом європейських країн. Таким чином, з втратою Півдня Бессарабії Росія позбавлялася навіть можливості вільного судноплавства і торгівлі з країнами дунайського регіону. Володіння гирлом Дунаю й повернення бессарабських земель відводило б від Росії загрозу економічної ізоляції в цьому регіоні, тому це питання мало бути вирішено протягом найближчих десятиліть після Кримської війни.

Лише у 1870 р., завдяки діям міністра іноземних справ О.Горчакова, російська держава позбавилася нейтралізації Чорного моря, що було зумовлено зміною зовнішньополітичної обстановки.⁷ О.Горчаков надіслав державам-підписантам Паризького договору циркуляр, повідомивши, що Росія не вважає чинним положення договору про нейтралізацію чорноморського простору. Дійсно, Туреччина зберігала можливість тримати флот у Протоках та Середземному морі, в той час, як Росія не мала права тримати його у Чорному. Іноземні держави у воєнний час з дозволу порти могли провести свої судна у Чорне море, що було б “замахом на повний нейтралітет, присвоєний цим водам”⁸ Посилаючись на невиконання Паризького договору 1856 р., О. Горчаков зазначав, що об’єднання Дунайських князівств і обрання іноземного князя на румунський престол також є порушенням статей цього договору.⁹

Для повернення Південної Бессарабії цілком достатньо було б дипломатичних заходів перед великими державами, які, за певних обставин, погодилися б на такий розвиток подій. Але у жовтні 1870 р., під час засідання військовий міністр Д. Мілютін не радив імператору Олександрові порушувати територіальне питання стосовно Південної Бессарабії, що на його думку могло погіршити відносини з сусідніми державами.¹⁰ Підсумки Кримської війни накладали певні обмеження на плани й амбіції Росії, які вона прагнула реалізувати. Основними цілями у Східному питанні для Росії, на думку П. Фортунатова, можна вважати збільшення політичного впливу на Балкани і отримання виходу в Середземне море, а допомога балканським народам, у такому контексті, вже розглядається як складова даної мети.¹¹ Крім цих першочергових цілей, існували й інші: збільшення експорту зернових через Протоки; відновлення престижу і слави російської армії; розрядка революційних настроїв всередині країни.

Інтереси Росії у Східному питанні зіштовхувалися з інтересами інших

великих держав. Проти зміцнення позицій Росії на Балканах рішуче виступила Велика Британія, вбачаючи в цьому загрозу своїй колоніальній політиці. Британський уряд прагнув за будь яку ціну не допустити виходу Росії у Середземномор'є. Більш того, Лондон надавав Порті матеріальну і військову допомогу: постачалося найновіше озброєння, в армію і флот направлялися досвідчені інструктори. Англіїці всіляко переконували турок, що єдиним гальмом їхнього розвитку є Росія, що саме вона, начебто, влаштовує заколот і повстання.

У вирішенні Східного питання на свою користь була зацікавлена й Австро-Угорщина. Свою поразку у австро-пруській війні 1866 р. Габсбурги прагнули компенсувати активною політикою на Балканах, розраховуючи розширити свою імперію за рахунок південнослов'янських земель і вийти до Егейського моря.

Велику роль в загостренні Східного питання відіграла Германська імперія, яка, готуючи війну з Францією, прагнула ізолювати останню від Росії й Австро-Угорщини. Як тільки настала криза в цьому питанні, германські правлячі кола, зберігаючи для виду нейтралітет, насправді доклали чимало зусиль, щоби зіштовхнути Росію з Туреччиною, Великою Британією й Австро-Угорщиною й, таким чином, отримати свободу дій по відношенню до Франції. Так, Бісмарк в розмові з генералом М.Ігнат'євим “обіцяв повну підтримку Росії у східному питанні, не тільки дипломатичну, а й матеріальну, – військами і грошима, – якщо тільки ми надамо можливість Німеччині безперешкодно розправитися з Францією”¹². З іншого боку, канцлер показував, які вигоди може отримати російська сторона. “Ця епоха, – говорив Бісмарк російському дипломату Шувалову, – є найвигідніша для Росії, щоби розпорядитися Туреччиною на свій розсуд”¹³. Провокуючи Росію на війну, Німеччина вбачала при цьому провідником своїх інтересів на Балканах – Австро-Угорщину.

Франція у Східному питанні дотримувалася обережної політики. Постійна загроза з боку Німеччини змушувала її балансувати між Великою Британією і Росією. Підтримуючи то одну, то іншу сторону, Франція прагнула не допустити війни, оскільки вона мала великі капіталовкладення в Туреччині.

Під час загострення Східної кризи при дворі утворилася “партія дії”, до якої належали спадкоємець престолу Олександр Олександрович, К. Победоносцев, великий князь Костянтин Миколайович, імператриця Марія Олександрівна та посол в Туреччині М. Ігнат'єв. Наполягаючи на війні з Туреччиною, офіційною доктриною вони проголошували звільнення братів-слов'ян, вважаючи, що це призведе до “єднання царя з народом” й зміцнить царизм у боротьбі зі зростаючим революційним рухом.

У той же час царський уряд сподівався досягнути своїх цілей мирними, дипломатичними засобами. На відміну від “партії дії”, канцлер О. Горчаков, військовий міністр Д. Мілютін, міністр внутрішніх справ О. Тімашев, міністр фінансів М. Рейтерн й інші рішуче висловлювалися проти війни. Такої ж думки був і Олександр II. Вважалося, що війна може негативно вплинути на міжнародне й внутрішнє становище країни. Міністр Д. Мілютін застерігав, що “може вийти теж саме, що було в Кримську війну, знову вся Європа опрокинеться на нас”¹⁴.

Більш за все Росія була занепокоєна існуючим “статусом кво”¹⁵ Порти на Балканах, феодальними й релігійними утисками християнського населення. Формальним приводом до військових приготувань було повстання в Боснії та Герцеговині влітку 1875 р., а також в Болгарії – навесні 1876 р. Росія готувалася

до війни, шлях до театру дій, якої мав проходити через румунські землі. Тому “румунська карта” була важливою при домовленості Росії з великими державами стосовно ведення військових операцій, забезпечення військ, умов їхнього проходження, тощо. Характерно, що румунський князь Кароль, усвідомлюючи, що війна є необхідним інструментом вирішення кризи, 21 серпня (3 вересня) 1875 р. писав, що “висока дипломатія не здатна вирішити Східне питання, яке не може бути вирішене інакше як на Сході, і на театрі військових дій за участю народів, які в цьому прямо зацікавлені”¹⁶.

Пізніше, після тривалих приготувань, 12 (25) квітня 1877 р. в Кишиневі Олександр II підпише маніфест про війну з Портою. Автор стратегічного плану кампанії, генерал М. Обручев у квітні того ж року писав: “Мета війни, раз нас змусили її почати, тепер вже не може бути іншою, як повне, безповоротне вирішення Східного питання, як безумовне знищення панування турків на Балканському півострові. Сама сила подій вказує, що треба нарешті раз і назавжди звести рахунки з цією примарою, яка періодично виснажує Росію і слугує однією з головних перешкод для розвитку її добробуту”¹⁷.

Починаючи з літа 1876 р., зважаючи на війну, що назривала значення угоди з румунською стороною значно зростало. Але на початку Східної кризи правлячі кола князівства заявили про свій нейтралітет і готовність його захищати. Це пояснювалося стійким уявленням про непохитність Османської імперії, яка не дозволила б втрати своїх європейських володінь. Готовність захищати означала перш за все військові дії з Росією, яка збиралася прямувати до театру військових дій через Румунію. Через загострення Східної кризи в румунському уряді і парламенті протягом літа-осені 1876 р. панувала розгубленість.

Об’єднання Дунайських князівств в Румунську державу у 1859–1862 рр. пройшло без згоди Порти, через що румунський уряд небезпідставно побоювався посилення залежності з боку Туреччини. Одночасно прагнення Росії вирішити, за будь яку ціну, Східне питання на свою користь бентежило Румунію, оскільки покровительство північного сусіда, на думку румунського політикуму, могло обернутися повним поглинанням. Також уряд Кароля остерігався перетворення Румунії на театр бойових дій, що побічно впливало з османської військової доктрини, яка передбачала і план ведення війни на румунській території. Одночасно велику роль у сподіваннях Румунії відносно збереження державності відігравала Австрія. Затиснута між трьома імперіями, Румунія, виходячи з ситуації, що склалася, вирішила заявити про свої права.

Так, у липні 1876 р. Румунія помітно активізувала свої дії у здобутті все більших прав перед Портою. Так, румунський уряд висував низку вимог до Туреччини, серед яких були: індивідуальність румунської держави і її назви, визнання румунських дипломатичних агентів членами дипломатичного корпусу, врегулювання статусу румун, які мешкали безпосередньо в Османській імперії, визнання румунських паспортів, володіння островами дельти Дунаю¹⁸. Рішучість дій Румунії була такою, що Д. Мілютин писав про те, що ці вимоги схожі на ультиматум перед оголошенням війни¹⁹. Натомість Порто за підтримки Великої Британії продовжувала ігнорувати зростання національно-визвольних процесів на Балканах.

Влітку-восени 1876 р. румунський уряд, занепокоєний чутками про війну, а особливо про результати Рейхштадських переговорів, вирішив провести зустрічі з Австро-Угорщиною і Росією, щоби визначити в новій обстановці свій зовнішньополітичний курс. Так, у серпні прем’єр І. Бретіану зустрічався з представниками віденського кабінету у місті Сібіу, де йому порадили

пропустити російські війська через свою територію, але не укласти при цьому ніяких угод. Проте, така позиція Румунії не наближувала країну ані на крок до бажаної незалежності. Тому 4 (16) вересня І.Бретіану під час зустрічі зі Д. Стюартом натякнув йому про бажання румунської сторони провести переговори з Росією. Отримавши дозвіл, вже 25 вересня (7 жовтня) 1876 р.,²⁰ румунська делегація у складі міністра внутрішніх справ І.Бретіану, військового міністра Г.Сленічану й інших урядовців відбула у Крим до літньої резиденції імператора.

У Лівадії 29 вересня (11 жовтня) румунські урядовці були прийняті Олександром II, а також зустрілися з канцлером О. Горчаковим, військовим міністром Д. Мілютиним, послом в Константинополі М. Ігнат'євим. Російський уряд прагнув дізнатися про чітку позицію Румунії у війні, що наближалася й намагався по можливості схилити правлячу верхівку до проросійських позицій. Румунська делегація, в свою чергу, бажала дізнатися, які гарантії майбутньої незалежності і територіальної цілісності країни може надати Росія.

Під час переговорів у Лівадії румунський прем'єр недалекоглядно висунув умову, щоби Європа дала згоду на вступ Росії у війну, нагадавши царським урядовцям про кабальні умови Паризького миру. Розуміючи, що треба міняти тактику, І. Бретіану вже у розмові з Д. Мілютиним прагнув загладити попередню невдачу.²¹

Наступної зустрічі з канцлером прем'єру було обіцяно, що у випадку політичних або територіальних змін в Османській імперії Румунії буде надано статус незалежної країни, а політичне становище, яке гарантує Паризький трактат, буде забезпечене; відповідно від Румунії очікувався дозвіл на проходження російської армії. Бессарабське питання планувалося узгодити вже після війни в обмін на іншу територію європейської Туреччини.

Так з Румунією було досягнута усна домовленість щодо укладення конвенції про пропуск російських військ на Балкани. Про це, власне, й казав румунський прем'єр: „Для того я й приїхав сюди, щоби встановити відносини, яких ми бажаємо. Необхідно передбачити перехід російських військ через Румунію й врегулювати... умови в попередньому трактаті”.²² Натомість, пізніше Кароль I в своїх мемуарах запише цей епізод зі слів І. Бретіану, що начебто О. Горчаков оголосив, що „Румунія зобов'язана без усяких умов пропустити російські війська на свою територію. В противному випадку, посилаючись на трактати, згідно яким Молдова і Валахія є складовою частиною Османської імперії, Росія вступить туди без усіляких умов”²³.

Таким чином, восени 1876 р. Румунією були зроблені кроки в бік покращення відносин й подальшої співпраці з Росією. Зокрема, під час переговорів І. Бретіану виявив бажання стосовно приїзду до Румунії російських військових фахівців з метою інспекції військ і укріплень та надання відповідних консультацій.²⁴ Але офіційно говорити про налагодження контактів з Росією румунські урядовці побоювалися, щоби не наразитися на критику консерваторів у парламенті.

У подальшому передбачалося провести переговори відносно російсько-румунського співробітництва, із подальшим укладенням військової конвенції. Тому відразу ж після від'їзду румунської делегації російська сторона розпочала роботу по підготовці проекту такої конвенції. Так, вже 5 (17) жовтня 1876 р., Д. Мілютин доручив графу Ф. Гейдену підготувати проект конвенції, беручи до уваги питання, які виніс для включення до цієї конвенції М. Обручев.²⁵ Тоді ж, на початку жовтня, Ф. Гейден за наказом Д. Мілютина відправляє до Константинополя полковника Генштабу В. Золотарьова з метою отримання від

російського посла М. Ігнат'єва “детальніших вказівок та інструкцій відносно виконання покладеного на нього доручення”²⁶.

Після успішного відвідування Константинополя полковник В. Золотарьов прибув до Румунії, де на місці розпочав попередній аналіз стану румунської армії та фортифікаційних укріплень. Тим часом, у листопаді 1876 р. радник російського посольства у Константинополі О. Нелідов таємно прибув до Бухаресту, де провів секретні переговори з І. Бретіану відносно російсько-румунської військової конвенції.²⁷ Наприкінці листопада переговори були успішно завершені. Текст угоди, який склався фактично з двох конвенцій – політичної і військової, – було схвалено обома сторонами. Військова конвенція була розроблена генералом М. Обручевим, а політична – О. Нелідовим, Д. Стюартом й К. Кантакузіно.

Однак в кінці переговорів румунський прем'єр відмовився підписати текст угоди, оскільки О. Нелідов, який був направлений М. Ігнат'євим до Бухаресту, не мав відповідних повноважень. Це було несподіванкою для російської сторони, але румунський уряд свідомо пішов на цей крок, тому що узгодженості у питанні стосовно укладення конвенції у офіційного Бухаресту не було. Не бажаючи загострення між прихильниками укладення конвенції та її супротивниками, І. Бретіану якомога довше відтягував момент підписання. Це яскраво проявилось в той момент, коли в останніх числах листопада, після від'їзду О. Нелідова, потрібні повноваження були надіслані російському консулу в Бухаресті – барону Д. Стюарту, а румунська сторона все одно не підписувала узгоджений текст²⁸.

Князь Кароль і прем'єр І. Бретіану відтягували підписання конвенції, розраховуючи „виторгувати” певні привілеї для своєї країни в Константинополі, Відні і Берліні. Росія, не бажаючи втрати потенційного союзника, в кінці грудня заборонила барону Д. Стюарту наполягати на негайному підписанні конвенції.²⁹ Це було викликано тим, що російській дипломатії стало відомо про консультації у Константинополі брата румунського прем'єра – Д. Бретіану, де той домагався визнання за Румунією статусу “постійного нейтралітету”, а також пропонував розширити суверенні права країни в обмін на майбутній нейтралітет.³⁰ Румунія не бажала втягуватися у війну, прагнучи затвердитися на міжнародній арені з мінімальними витратами й збитками. Проте, ніяких домовленостей в турецькій столиці досягнуто не було. Зустрічі з Бісмарком теж виявилися неефективними, оскільки він відправляв усіх „прохачів” до Відня, а той, в свою чергу, міцно тримався домовленостей з Росією відносно їхнього нейтралітету. Свого часу канцлер, маючи на увазі Рейхштадську угоду, радив Росії домовитися і з Румунією, але ні в якому разі не бути з нею надто делікатною. За словами Бісмарка, Німеччина не була пов'язана з князем Каролем, а збереження за ним румунського престолу не складало германського інтересу³¹.

Князь Кароль на фоні енергійного прем'єра програвав, він все очікував, зважував, не скликаючи парламенту для прийняття важливих рішень. Коливання румунського правителя дещо дратували російську сторону. Полковник Генштабу П. Паренсов 16 (28) грудня 1876 р. повідомляв керівництво, що “слід мати на увазі, що князь Кароль боїться Туреччини, боїться Австрії, слухається Берліна, боїться Росії і не довіряє їй, хоче бути королем, але боїться.... обіцяє багато, але не робить нічого”³². Порта небезпідставно викликала побоювання у румунського князя, адже в разі програшу Росії у війні, Румунія могла втратити

свій привілейований статус в системі панування Османської імперії і була б окупованою турками.

Щодо підписання конвенції, російські дипломати не могли покладатися на обіцянки князя Кароля, і тому у грудні 1876 р. барон Д. Стюарт під час зустрічі з І. Бретіану, запропонував аби Кароль повідомив Олександра II неофіційним листом про свої наміри укласти конвенцію. Цю пропозицію було відхилено, не зважаючи на усні обіцянки румунського князя сприяти підписанню конвенції³³.

У той же час, таємна дипломатія показувала дещо інші результати. Так, генерал-ад'ютант О. Непокойчицький докладав у грудні 1876 р. військовому міністру Д. Мілютину стосовно того, що згідно даних, які повідомив барон Д. Стюарт, Австро-Угорщина й Німеччина „тайно тиснуть на Румунію у ворожому нам напрямку”³⁴. Румунські міністри постійно здійснювали поїздки до Відня, наслідком чого стало наступне: „князь Кароль прямо заявив, що він відмовляється діяти... спільно, відмовляється від усякого наступу разом з нами і буде діяти проти турок тільки у випадку вторгнення їх у князівство”³⁵. Про таємний вплив Відня, який інспірувався, головним чином, міністром закордонних справ Д. Андраші, доповідав у грудні 1876 р. і полковник П. Паренсов: „Андраші не тільки людина ненадійна, але прямо для нас небезпечна; наш же посол, здається, цілком йому довіряє і рекомендує побоюватися не Австрії, а Румунії, яка поводить себе досить двозначно, при чому румунські міністри постійно курсують до Відня. Мені, не дипломату, здається, що саме ці поїздки і вказують на те, що потрібно дивитися в обидва ока не на Румунію...а на Андраші”³⁶. Офіційний Відень радив румунським міністрам, у випадку вступу російської армії у князівство, не чинити їй опір, але й не досягати домовленостей з цього приводу, а натомість відвести війська до Малої Валахії (Олтенії), де б вони могли спиратися на підтримку австро-угорських військ³⁷. Подібні поради надходили і з Берліну, в них князю Каролю говорилося про те, що Румунії вигідніше впустити російські війська згідно угоди, аніж без неї, але з укладанням цієї угоди не слід поспішати.³⁸ Розуміючи, що може означати для Росії втрата Румунії, як стратегічно важливого союзника, О. Непокойчицький у цьому зв'язку прогнозував, що війна буде затяжною й з ускладненнями.³⁹ Конвенцію румунська сторона не підписувала, що було вкрай необхідно для проведення подальших військових приготувань.

Тим часом, великі держави не виявляли бажання прийти до спільного висновку відносно дій щодо Порти. Про це йшлося у промові Олександра II, виголошеної 30 жовтня (11 листопада) 1876 р., у Кремлівському палаці. Імператор зазначив, що якщо великі держави не дійдуть згоди у Східному питанні, а Туреччина, відповідно, не надасть необхідних гарантій покращення становища слов'янського населення Балканського півострову, то Росія буде діяти самостійно по відношенню до Порти⁴⁰.

Військові приготування Росії прискорили скликання Константинопольської конференції за участю великих держав. Вона відкрилася 29 листопада (11 грудня) 1876 р. Російська сторона наполягала на наданні широкої автономії для Болгарії, Боснії та Герцеговини, а також на утворенні на болгарських землях єдиної держави. Утворення Болгарської держави, найближче усіх розташованої до Проток, непокоїло Британію, яка, взявши участь у таємній змові з Портою, пішла шляхом зриву конференції. В день відкриття конференції турки за вказівкою з Лондону проголосили про введення в країні Конституції, яка начебто гарантуватиме дотримання прав для усіх християнських підданих

султана, не роблячи різниці між ними і османли.⁴¹ Відчуваючи підтримку Великої Британії, султанський уряд відкрито заявив, що відмовляється “виконувати реформи, пропоновані від імені шести великих держав”.

Таким чином, Румунія за Конституцією ставала звичайною турецькою провінцією, а мешканці князівства підданими султана. Це викликало обурення румунського уряду, який направив до Константинополю ноту протесту. Численні мешканці Бухаресту з усіх верств населення були готові вийти на демонстрацію, яку в останній момент було заборонено румунською владою. Такий стан речей був на користь Росії, яка, однак, не зуміла своєчасно поставити руба питання про підписання військової конвенції⁴².

Провал Константинопольської конференції змусив уряд Олександра II почати активну дипломатичну підготовку до війни. Перш за все Росії необхідно було заручитися підтримкою з боку Австро-Угорщини. Щоби рушити військові сили за Дунай, Росії потрібен був нейтралітет Австро-Угорщини, яка за своїм географічним положенням, була здатна „простою демонстрацією в тилу російської армії затримати її наступальний рух”.

Російським дипломатам було очевидно, що забезпечити нейтралітет Австро-Угорщини у війні, що невідворотно наближалася, було можливо лише за рахунок задоволення її потреб на Балканах. Усвідомлюючи це, Росія пішла на такий крок, як укладення секретної конвенції з Австро-Угорщиною, яке відбулося 15 (27) січня 1877 р. в Будапешті. Росія зобов'язувала Австро-Угорщину дотримуватися нейтралітету у випадку російсько-турецької війни і визнавала за нею право на окупацію Боснії та Герцеговини. В той же час Росія зобов'язувалася не розповсюджувати військові дії на територію Сербії і Чорногорії, відповідно Австро-Угорщина брала на себе зобов'язання не робити цього у Румунії та Болгарії. В березні 1877 р. було укладено додаткову конвенцію, яка підтверджувала умови Рейхштадської угоди про повернення Росії Південної Бессарабії і про недопущення створення на Балканах великої слов'янської держави – Болгарії. Так, Росія, заплутавшись у складних дипломатичних комбінаціях, заздалегідь унеможливила вирішення Східного питання на свою користь.

Відчуваючи, що офіційний Петербург намагається вирішити існуючі проблеми, отримавши підтримку Відня, 18 (30) березня 1877 р. князь Кароль і прем'єр І. Бретіану із занепокоєнням повідомили російського генконсула Д. Стюарта про згоду підписати конвенцію, але за умови попередження про початок війни за два тижні.⁴³ Така відстрочка була потрібна румунам для ратифікації конвенції парламентом. Проте це ставило під загрозу успіх воєнної кампанії на Балканах, оскільки за два тижні турецька сторона встигла б перейти на лівий берег Дунаю, зайнявши румунські фортеці. Тому справу щодо підписання конвенції було продовжено, але румунську сторону вирішили не попереджати заздалегідь, через можливість зриву операції по зайняттю стратегічних рубежів.

Під час роботи над російсько-румунською конвенцією виникали неузгодженості й фінансово-економічного характеру. Каменем спотикання щодо її підписання була 23 стаття, згідно з якою Росія надавала Румунії позику у розмірі 2 млн. крб. (або 8 млн. франків) золотом для закупівлі зброї, військової амуніції тощо. З цієї позики мала вирахуватися плата за користування залізницею, а також інші послуги з боку румунської влади. Наполягання князя Кароля на золотому еквіваленті позики викликало обурення з боку російського міністра фінансів, після чого цар наказав припинити переговори щодо цього

пункту конвенції. Зрештою, пізніше Олександр II, не маючи іншого виходу, був змушений погодитися на ці умови. В цілому протягом 1877 р. Росія надала Румунії 32 важких гармати, 25 тис. рушниць, 8,6 млн. патронів, більш ніж 4,5 тис. пудів пороху, більше 1 тисячі коней для потреб румунської артилерії⁴⁴.

Одночасно проходили зустрічі представників російського і румунського урядів з метою остаточного уточнення подробиць у зв'язку з підписанням конвенції про прохід російських військ через територію Румунії і зондування можливостей участі румунської армії у війні проти Порти.

Румунська політична еліта усвідомлювала важливість і складність моменту, від якого залежала подальша доля держави. Тому 3 (15) квітня в Бухаресті було скликано Коронну нараду, на яку крім членів уряду, було запрошено політичних діячів. Більшість членів уряду, князь Кароль, М. Когелнічану й К.А. Росетті висловилося за негайне укладення конвенції з Росією і за участь румунської армії у війні з Портою. У тривалих обговореннях цього питання урядовці висловили думку проте що, подальший нейтралітет може зашкодити країні й мати тяжкі наслідки у вигляді “знищення Румунії як держави”.⁴⁵ Але занепокоєння, що Румунія, не отримавши колективної гарантії європейських держав, може потрапити під нове панування Росії, змусило Д. Гіку, І. Гіку, К. Бозіану, М.К. Єпуряну, А. Голеску висловитися за подальший нейтралітет і внести рекомендацію про відвід румунської армії в гірський район Олтенії, де вона мала очікувати подальшого розвитку подій.⁴⁶ Так, зокрема, К. Бозіану говорив, що якщо навіть росіяни переможуть “ми від цього нічого не виграємо, оскільки створення великої слов'янської держави за Дунаєм, зовсім не відповідало б нашим інтересам”⁴⁷.

Австрофільськи налаштований І.Гіка, намагався бути об'єктивним коли виступав на нараді: “Князь не вірить в те що турки перенесуть театр воєнних дій в Румунію. Також він не вірить, що Австрія буде залишатися байдужою в цьому випадку...”⁴⁸ Здається, що ці дві тези поселили впевненість в душі учасників наради. Покладаючись, що Порто не буде вводити війська у князівство, а Австрія захистить Румунію від нелегітимних дій Росії, було вирішено голосувати за підписання конвенції. Надвечір 3 (15) квітня два офіцери російського Генштабу, які прибули до Бухаресту, обговорили з князем Каролем подробиці проходу російських військ через територію Румунії, а також питання можливої взаємодії. Одночасно румунський Генштаб направив з тією ж метою двох своїх офіцерів до Кишинєва.⁴⁹

Прийнята Коронною нарадою орієнтація обумовила певні зміни у складі уряду. Так на чолі румунського МЗС з 3(15) квітня знову став М. Когелнічану, який мав багатий політичний досвід й користувався повагою у країні та за її межами. На другий день, 4 (16) квітня, М. Когелнічану підписав, разом з російським генконсулом бароном Д. Стюартом, текст остаточної прийнятої конвенції про прохід російських військ через територію Румунії⁵⁰. Це був бажаний і довгоочікуваний документ для Петербургу.

Перша стаття конвенції передбачала, що румунський уряд зобов'язується забезпечити “російській армії вільний пропуск по території Румунії і відношення до неї як до дружньої армії”, яка прямує на Балкани. Витрати, пов'язані з цим проходом (транспорт, постачання продовольства, облаштування шпиталів тощо), належало взяти на себе російській стороні.⁵¹

Зобов'язання Росії стосовно невтручання у внутрішні справи Румунії, збереження її державних кордонів, передбачалося другою статтею конвенції. Царський уряд зобов'язувався “з метою запобігання будь яких труднощів

внаслідок проходу російських військ через територію Румунії, ...підтримувати і змусити дотримуватися політичних прав Румунської Держави, згідно внутрішніх законів і існуючих угод, а також підтримувати і захищати існуючу цілісність Румунії”⁵².

Третьою статтею передбачалося, що подібні питання, пов’язані з проходом російських військ через територію Румунії, мають скласти предмет особливої угоди, яка буде додатком до існуючої конвенції.⁵³ Згідно статті 4 румунський уряд зобов’язувався надати тексти обох конвенцій на ратифікацію парламенту задля того, щоб вони негайно набули чинності⁵⁴.

М. Когелнічану і Д. Стюарт підписали також текст особливої угоди, яка складалася з 26 статей, де регламентувалися усі подробиці взаємних обов’язків двох урядів у відповідності до основної конвенції, яка дозволяла російським військам прохід румунською територією. Згідно особливої угоди румунський уряд зобов’язувався надати царській армії право використовувати залізницю, річкове сполучення, шляхи, пошту і телеграф, закуповувати із наявних румунських ресурсів – продовольство, фураж і таке інше, користуватися для лікування поранених і хворих мережею відповідних установ, а також пільгами при розташуванні військ в таборах⁵⁵.

У свою чергу, російський уряд зобов’язувався відшкодувати усі витрати, які були пов’язані із перебуванням його армії на території Румунії у золотому еквіваленті, прив’язаному до французького франка. Також уряд приймав зобов’язання забезпечити суворе дотримання встановлених маршрутів просування і районів стоянки військ. До того ж, російському військовому командуванню заборонялося втручатися у виконання румунською цивільною і військовою адміністрацією своїх обов’язків. Будь-які відносини між російською і румунською сторонами регламентувалися шляхом впровадження інституту комісарів, які призначалися румунським урядом⁵⁶. З цією ж метою передбачалося призначити при головному командуванні царських військ румунського генерального комісара на весь період проходу російських військ через територію Румунії.⁵⁷ Крім того, особливою угодою встановлювалася заборона на вхід російських військ до Бухаресту⁵⁸.

Підписання російсько-румунської конвенції позначило важливий момент у розвитку відносин. По-перше, Росія і Румунія прийняли зобов’язання з позиції вільних, незалежних одна від іншої держав, без обмежень і утиску, які практикувалися великими державами відносно малих і середніх країн. По-друге, Росія стала по суті першою державою, яка уклала з Румунією угоду⁵⁹, як з незалежною країною, незважаючи на те, що її незалежність від Османської імперії ще не було проголошено. Таке визнання Румунії “де факто”, як суб’єкта міжнародного права, відкривало для неї широкі можливості у справі здобуття незалежності.

19 (31) березня 1877 р. в Лондоні було укладено проект реформ, висунутий великими державами, який Порта відкинула в ультимативній формі 28 березня (9 квітня) того ж року. Того ж дня турецький МЗС розповсюдило серед своїх закордонних представників розлогий циркуляр, в якому йшлося про причини невизнання протоколу.⁶⁰ Через невизначеність стану справ на Балканах Росія готувалася оголосити війну Туреччині, тим більше, що Порта, затягуючи час, вирішила звернутися до міжнародного арбітражу, який мав би довести, що нова Конституція охороняє усі права і свободи християн. Саме про такі причини прискорення початку війни повідомляв з Петербургу в Бухарест румунський дипломатичний представник Е. Гіка⁶¹. Про арбітраж Туреччина

заговорила ще активніше вже на другий день оголошення Росією війни, про що повідомляв румунський дипломат у Парижі Л. Каллімакі-Катарджі.⁶² В той же час диппредставник у Відні Є.Белечану повідомляв Бухарест, що Росія вважає такий арбітраж запізнілим.⁶³

10 (22) квітня 1877 р., після розповсюдження циркуляра главам європейських урядів,⁶⁴ з метою вплинути на Туреччину аби вона не вступала в Румунію, М.Когелнічану відправив інструкцію в Петербург, за якою Е.Гіка мав діяти у випадку переходу турками Дунаю.⁶⁵

11 (23) квітня 1877 р., за день до війни князь Кароль отримав пропозицію від великого візиря стосовно об'єднання зусиль румунської і турецької армій проти північного сусіда,⁶⁶ про що М. Когелнічану повідомив свого дипломатичного агента в Петербурзі⁶⁷. Але Кароль ухилився від прямої відповіді, посилаючись на те, що це прерогатива парламенту, який буде скликано 14–15 (26–27) квітня.⁶⁸ Ще 3 (15) квітня 1877 р. Порта цікавилася чи вжито заходів щодо обороноздатності правого берега Прута аналогічних тим, які було здійснено на Дунаї⁶⁹.

У квітні 1877 р., в переддень війни, румунська сторона під тиском консервативно налаштованих сил усіляко намагалася витягнути початок вступу російських військ у межі князівства. Враховуючи ті зусилля, які довелося докласти російській дипломатії при підписанні конвенції, офіційний Петербург побоювався, що Румунія може розкрити дату вступу, а відтак можливу дату військових дій на Балканах віденським урядовцям, які в свою чергу не забарилися б повідомити про це Порту. День оголошення війни 12 (24) квітня 1877 р. був одночасно днем переходу російських військ через Прут в районі м. Леово. Буквально за декілька днів до цього румунський князь Кароль відправив телеграму до Петербургу з проханням відкласти оголошення війни⁷⁰. Відповідь надійшла через російське генконсульство в Бухаресті 13 квітня і того ж дня була передана І. Бретіану. Олександр II повідомляв, що відстрочка не може бути прийнятою, а військам вже віддано наказ вступити в Румунію⁷¹.

Росія, враховуючи складність внутрішньополітичної обстановки, наявність проросійської і проавстрійської партій в країні, а також німецького за народженням князя Кароля, мала всі підстави не довіряти Румунії, як партнерові, побоюючись доступу до секретної інформації турецьких чи австрійських військових. Так, російська контррозвідка навмисне дезінформувала навіть царський дипкорпус, аби турки не дізналися через ці канали правдивої інформації. Зокрема, представник російського Генштабу при зустрічі у грудні 1876 р. з російським послом у Відні, навмисне вказував на м.Кладово (Сербія), як можливий пункт переправи російських військ⁷².

До того ж деякі військові й дипломати висловлювали такі побоювання навіть відносно самої Румунії в разі ведення військових дій на її території. Так, посол в Туреччині М. Ігнат'єв не бажав, щоби в тилу у росіян залишалася румунська армія, яка певних обставин, може зробитися знаряддям австро-угорської чи англійської політики. „Довіряти свій тил таким союзникам, як румуни, необережно” – зазначав посол⁷³.

У зв'язку з оголошенням війни Туреччині російські війська змушені були вступити на територію Румунії вже 12 (24) квітня, в той, час як підписана 4 (16) квітня російсько-румунська військова конвенція ще не була ратифікована румунським парламентом. Вступ російської армії до вступу конвенції негативно позначився на настроях членів палати депутатів і Сенату, де активно обговорювався цей факт. Депутати й сенатори висловили сумнів відносно

щирості зобов'язань Росії відповідно до конвенції. Проте, враховуючи складність і важливість моменту, нижня палата парламенту – палата депутатів – більшістю голосів, (69 проти 25) проголосувала за ратифікацію військової конвенції 17 (30) квітня⁷⁴. Того ж дня І.Бретіану повідомив префектів прикордонних з Росією уїздів щодо набуття чинності конвенції, і у зв'язку з цим легітимного перебування російської армії на території Румунії⁷⁵. Так префекти яського, бакеуського, текуцького, ковурлуйського, болградського, ізмаїльського, кагульського, васлуйського і хушського повітів були зобов'язані виконувати положення конвенції, щодо проходження російській армії. А вже 18 квітня (1 травня) Міністерство внутрішніх справ розіслало сільським і міським громадам текст конвенції для безпосереднього ознайомлення.⁷⁶ Таким чином, Дунайська армія лише на шостий день свого перебування в Румунії отримала законні на це підстави. В разі не вступання конвенції, великі держави змушені були б розглядати цей факт, як агресію проти князівства.

Початок війни міг зіпсувати російсько-румунські взаємини, оскільки про початок війни румуни дізналися “постфактум”. Лише вранці 12 (24) квітня російське консульство в Бухаресті отримало телеграму з Кишинєва від імені Олександра II, в якій йшлося про те, що військам наказано вступити у війну, а відстрочка, про яку прохав румунський уряд, не може бути надана. Також повідомлялося про те, що військові запаси і 1 млн. франків золотом вже готуються до відправки⁷⁷.

Румунський прем'єр висловив свій протест у зв'язку з тим, що російські війська, без попереднього повідомлення, не дивлячись на протести влади прикордонних повітів, вдерлися до князівства. Так, І. Бретіану вже ладен був трактувати цей факт, як “казус беллі” й навіть повідомлення про надходження очікуваного мільйону франків не могли його заспокоїти⁷⁸. Працівники консульства намагалися переконати прем'єра в зворотньому, але той вже отримав достовірну інформацію від префектів Галаца і Браїлова в ніч з 11 на 12 квітня⁷⁹.

У цей час князь Кароль перебував у дуже занепокоєному стані через те, що 14 (26) квітня в Бухаресті була отримана телеграма, яка повідомляла, що турецькі пароплави на Дунаї обстрілюють з гармат російську колону, яка рухалася по шосе від Рені у напрямку Галаца.⁸⁰ Цього ж дня головнокомандуючий Дунайською армією великий князь Микола Миколайович відправив князю Каролі листа з поясненням причин передчасного вступу, а днем раніше аналогічного листа було відправлено імператором Олександром II⁸¹.

Епістолярний жанр був вимушеним зняряддям російської політики, оскільки в усному спілкуванні непоступливі румуни були важкими співрозмовниками. До того ж, на листування формально можна було посиластися. Так, ще 12 (24) січня 1877 р., коли переговори щодо конвенції гальмувалися через невпевненість румунської сторони у намірах Росії, великий князь Микола Миколайович писав до князя Кароля, підкреслюючи визвольний характер війни, що її „мета виключає всяку ідею захоплення, завоювання... і зводиться до священного обов'язку захисту пригнічених від гнобителів, до відновлення наших одновірців в їхніх законних правах...”⁸²

Поки російська армія прискорено просувалася на бойові рубежі, а на Дунаї лунали перші канонади, 17(29) квітня полковника Мазюкевича було викликано до князя Кароля. Князь заявив, що столиці загрожує велика небезпека й запропонував Мазюкевичу разом з вищими офіцерами румунської армії скласти план укріплення Бухаресту⁸³.

Наприкінці квітня-місяця після остаточної відмови румунського уряду від стану нейтралітету відбулося оголошення Портою “стану війни” з Румунією. А вже 9 (21) травня 1877 р., румунський парламент прийняв декларацію про незалежність країни і оголосив війну Османській імперії. Обидві палати румунського парламенту, проголосивши незалежність країни, розірвали, таким чином, вассальні відносини з Портою. „Палата проголошує, що через війну між Румунією і Туреччиною настав розрив наших відносин і абсолютна незалежність Румунії”.⁸⁴ Покладаючись на право держав-гарантів, резолюцію було оголошено такою, яка має силу закону.

Для втілення своєї експансіоністської політики, використовуючи визвольний рух балканських народів і міжнародне становище, російський уряд планував утворення Болгарської держави, яка б слугувала форпостом для контролю над Протоками. Тому для реалізації політичного експансіонізму Росія всі інші цілі розглядала як другорядні (повернення Південної Бессарабії, здобуття незалежності і територіальна цілісність Румунії). Не маючи великих сподівань вирішити Східне питання дипломатичним шляхом, російський уряд з літа-осені 1876 р. розпочав підготовку до війни з Туреччиною. В цьому контексті Румунія поставала важливим стратегічним партнером, оскільки позбавлена флоту, Росія планувала здійснити переброску військ суходолом.

В цілому Росія досягла успіху на міжнародній арені в період підготовки до вирішення Східного питання дипломатичним й військовим шляхом. Стрижнем відносин між Росією і Румунією було обговорення, укладення й ратифікація військової конвенції. Незважаючи на протиріччя в російсько-румунських відносинах і непослідовність румунської зовнішньої політики, конвенцію було підписано й ратифіковано, хоча й з певними порушеннями, які були продиктовані вимогами того часу. Конвенція стала важливим міжнародно-правовим актом, який “де факто” визнавав територіальну цілісність і суверенітет Румунії.

Annotation

The article deals with the russian-romanian relation during Eastern crisis on the Balkans on Juli 1876 – April 1877. Here is analysed the role of Romania when deciding by Russia the Eastern question in the context brewing Russia-Turkish war.

Анотація

У цій статті розглянуто російсько-румунські відносини, під час Східної кризи, у липні 1876 – квітні 1877 рр. Аналізується роль Румунії при вирішенні Росією Східного питання у контексті назріваючої російсько-турецької війни.

¹ Виноградов В.Н. Балканская эпопея князя А.М.Горчакова. – М., 2005; Виноградов В.Н. Великобритания и Балканы. – М., 1985; Виноградов В.Н. Россия и объединение Дунайских княжеств. – М., 1961; Зальшикин М.М. Внешняя политика Румынии и румыно-русские отношения 1975-1878 гг. – М., 1974; Семенова Л.Е. Русско-валашские отношения в конце XVII начале XVIII в. – М., 1969.

² Гросул В.Я., Чертан Е.Е. Россия и формирование румынского независимого государства. – М., 1969; Гросул Г.С. Дунайские княжества в политике России 1774-1806 гг. – Кишинев, 1975; Чертан Е.Е. Великие державы и формирование румынского независимого государства. – Кишинев, 1980; Чертан Е.Е. Русско-румынские отношения в 1859-1863 гг. – Кишинев, 1968; Răciulă S. Unele aspecte mai puțin evidentiate privind aderarea României la Tripla Alianță // Symposia Studentium. Seria Istorie: materialele ses. st. din 12-13 apr. 2002. – Ch., 2002; Колесов М. Дипломатия великих держав накануне русско-турецкой войны 1877–1878 годов // Ibidem; Corlăteanu M. Diplomatia română si cuceririle din Peninsula Balcanică // Symposia Studentium. Seria Istorie: materialele ses. st. din 23-24

- арг. 2004. – Ch., 2004.
- ³ Дела Балканские. Век Екатерины II. Дела балканские. – М., 2000. – С.208.
- ⁴ Там же. – С. 213–214.
- ⁵ Там же. – С. 213, 246.
- ⁶ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская область. Сост. А. Зашук. – СПб., 1862. – С. 15, 23; Географическо-статистический словарь Российской империи. Сост. П. Семенов, Т.1. – СПб., 1863. – С. 251.
- ⁷ Нарочницкая Л.И. Россия и отмена нейтрализации Черного моря. – М., 1989. – С. 57–61.
- ⁸ Восточный вопрос во внешней политике России. – М., 1978. – С. 178.
- ⁹ Там же. – С. 178.
- ¹⁰ Там же. – С. 177.
- ¹¹ Фортунатов П.К. Война 1877–1878 гг. и освобождение Болгарии. – М., 1950. – С. 31.
- ¹² Дневник Д.А.Милютина. Под ред. П.А.Зайончковского. Т. 2. – М., 1949. – С. 144.
- ¹³ Там же. – С.35.
- ¹⁴ Там же. – С.58.
- ¹⁵ Зеленина Н.Е. Формирование доктрины „статус кво” // Советское славяноведение. – 1983. – №1.
- ¹⁶ Ciachâr N. Războiul pentru independența României în contextul european. – București, 1977. – P. 145.
- ¹⁷ Газенкамф М. Мой дневник. – СПб., 1908. – С.1.
- ¹⁸ Kogălniceanu M. Opere. – Vol.V. Oratorie II. – Part. IV. 1874–1878. – București, 1978. – P. 18.
- ¹⁹ Дневник Д.А.Милютина... Т.2. – М., 1949. – С.55.
- ²⁰ Візит тривав два дні: 29-30 вересня (11-12 жовтня) 1876 р.
- ²¹ Дневник Д.А.Милютина... Т.2. – М., 1949. – С. 92.
- ²² Brătianu Gh.I. Le probleme des frontieres russo-roumaines pendant la guerr de 1877–1878 et au congres la Berlin. – București, 1928. – P. 242.
- ²³ Залышкин М.М. Внешняя политика Румынии... – М., 1974. – С. 131.
- ²⁴ Освобождение Болгарии от турецкого ига. – Т.1. – М., 1961. – С. 443.
- ²⁵ Там же. – С. 439.
- ²⁶ Там же. – С. 439.
- ²⁷ Там же. – С. 443.
- ²⁸ Залышкин М.М. Указ. соч. – М., 1974. – С. 147–148; Освобождение Болгарии... Т.1. – М., 1961. – С. 567.
- ²⁹ Освобождение Болгарии... Т.1. – М., 1961. – С. 567.
- ³⁰ Там же. – С. 567.
- ³¹ Татищев С.С. Император Александр II. Его жизнь и царствование. Т.2. – СПб., 1903. – С. 360–361.
- ³² Особое прибавление к Описанию русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. V. – СПб., 1913. – С.165; Паренсов П. Из прошлого. Воспоминания офицера генерального штаба. Ч.1.– СПб., 1901. – С.84.
- ³³ Особое прибавление... Вып. V. – СПб., 1913. – С. 165–166.
- ³⁴ Освобождение Болгарии... Т.1. – М., 1961. – С. 571.
- ³⁵ Там же. – С.571.
- ³⁶ Особое прибавление... Вып. V. – СПб., 1913. – С. 160; Паренсов П. Из прошлого... Ч. 1. – СПб., 1901. – С. 59.
- ³⁷ Татищев С.С. Император Александр II... Т.2. – СПб., 1903. – С. 362.
- ³⁸ Там же. – С.362.
- ³⁹ Освобождение Болгарии... – Т.1. – М., 1961. – С. 571.
- ⁴⁰ Там же. – С. 506–508.
- ⁴¹ За османли вважались усі піддані султану, які прийняли іслам. Так між турком і болгариним чи сербом, який прийняв мусульманство не робилося ніякої різниці. Порта таким чином нівелювала поняття народності, роблячи конфесійний чинник визначальним. Конституція 1876 р. начебто усувала цю несправедливість, хоча всі розуміли що положення закону залишаться лише на папері.
- ⁴² Особое прибавление... Вып. V. – СПб., 1913. – С. 168.
- ⁴³ Освобождение Болгарии... Т.1. – М., 1961. – С. 623.
- ⁴⁴ Антосяк А.В. Помощь России в создании регулярной румынской армии // Балканские исследования. Вып.4, Русско-турецкая война и Балканы. – М., 1978. – С.167.
- ⁴⁵ Коман И., Олтяну К., Паску Шт., Джуреску К. Румыния в войне за независимость 1877–1878 гг.

– Бухарест, 1983. – С. 73.

⁴⁶ Там же. – С. 73.

⁴⁷ *Jorga N. Politica externă a regelui Carol I.* – București, 1991. – P. 199.

⁴⁸ *Ibidem.* – P. 201.

⁴⁹ Освобождение Болгарии... Т. 1. – М., 1961. – С. 638.

⁵⁰ *Documente privind istoria României. Războiul pentru independența. vol. II.* – București, 1952. – P.111.

⁵¹ *Ibidem.* –P. 112.

⁵² *Ibidem.* –P. 112.

⁵³ *Ibidem.* –P. 112.

⁵⁴ *Ibidem.* –P. 112.

⁵⁵ *Ibidem.* –P. 113–121.

⁵⁶ *Ibidem.* – P. 596.

⁵⁷ *Ibidem.* – P. 443.

⁵⁸ *Ibidem.* – P. 109–110.

⁵⁹ Тут не йдеться про торговельні конвенції 1876 р. між Румунією і Росією та Австро-Угорщиною, оскільки вони носили не політичний характер, а виключно економічний.

⁶⁰ *Documente privind istoria României...* – Vol. II. – București, 1952. –P. 91–96.

⁶¹ *Ibidem.* –P. 203.

⁶² *Ibidem.* –P. 225.

⁶³ *Ibidem.* –P. 216.

⁶⁴ *Ibidem.* –P. 166–168.

⁶⁵ *Ibidem.* –P. 169–170.

⁶⁶ *Ibidem.* –P. 172–173.

⁶⁷ *Ibidem.* –P. 183.

⁶⁸ Особое прибавление... – Вып. V. – СПб., 1913. – С. 126.

⁶⁹ *Documente privind istoria României...* – Vol. II. – București, 1952. – P. 106.

⁷⁰ Дневник пребывания царя-освободителя в Дунайской армии в 1877 году. Сост. Чичагов Л.М., – СПб, 1902. – С. 208.

⁷¹ *Паренсов П. Из прошлого...* – Ч. 1. – СПб., 1901. – С. 218.

⁷² Там же. – С. 50–52.

⁷³ *Игнатъев Н.П. Походные письма 1877 г. Письма к Е.Л. Игнатъевой с балканского театра военных действий.* – М., 1999. – С. 131.

⁷⁴ Міністр іноземних справ М.Когелнічану і генконсул Д.Стюарт, підписавши військову конвенцію, чекали її ратифікації парламентом, який князь Кароль вичікуючи вдалого для нього моменту не скликав. 10-11 (22-23) квітня, коли вже введення російських військ було безсумнівним, князь Карл вирішив скликати Парламент 14-15 (26-27) квітня, щоби легалізувати цей акт, що й відбулось 17(29) квітня 1877 р.

⁷⁵ *Documente privind istoria României....* – București, 1952. – p.269.

⁷⁶ *Ibidem.* – p.278.

⁷⁷ *Паренсов П. Из прошлого...* – Ч. 1.– СПб., 1901. – С. 219.

⁷⁸ Там же. – С. 218–219.

⁷⁹ Там же. – С. 219.

⁸⁰ Там же. – С. 223.

⁸¹ *Documente privind istoria României....* – Vol. II. – București, 1952. – P.224, 217–218.

⁸² *Виноградов В.Н. Балканская эпопея...* – М., 2005. – С. 217.

⁸³ *Паренсов П. Из прошлого....* – Ч. 1.– СПб., 1901. – С. 223.

⁸⁴ *Independența României. Documente. Corespondență diplomatică străină.* – București, 1977. – Vol. II, Part. II. – P. 4.